

שנות המנדט

המעמד הבינוני הערבי בירושלים בתקופת המנדט הבריטי: חברה בורגנית תחת שלטון קולוניאלי

איתמר רדאי

המחקר העוסק בחברה הערבית-פלסטינית בתקופת המנדט הבריטי החל בעיקר בשנים האחרונות להידרש לצמיחתו של המעמד הבינוני העירוני – פקידים, בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ויזמים.¹ אפשר לאפיין את המעמד הבינוני הערבי-פלסטיני בתקופת המנדט כבורגני ומשכיל, כמו המעמדות הבורגניים שצמחו במערב בעת החדשה. לפי הגדרה זו, המקובלת במחקר ההיסטורי של אירופה בעת החדשה, בורגנות אינה דווקא בעלות על הון (כפי שגרס קרל מרקס), אלא מערכת של ערכים ואורח חיים האופייניים לבני המעמד הבינוני וקשורים קשר הדוק לעליית המודרניות.² המעמדות הבינוניים במזרח

* מאמר זה מבוסס על מחקר שנערך בתכנית 'חוקרי ירושלים' ביד יצחק בן-צבי (2011-2013), בהובלתו של פרופ' יהושע בן-אריה. אני מבקש להודות לקוראים האנונימיים ולפרופ' אביבה חלמיש, לפרופ' עמי איילון ולפרופ' מחמוד יזבק, שקראו גרסאות מוקדמות של המאמר. אני חב תודה גם לד"ר הלל כהן, ד"ר חזקי שוהם וכל המשתתפים בסמינרים ובכינוסים על הערותיהם והארותיהם המועילות.

1 סמיר איוב, **אל-בנא אל-טבקי ליל-פלסטיניין** [המבנה המעמדי של הפלסטינים], דאר אל-חדאת'ה, בירות Rochelle Davis, 'The Growth of the Western Communities', in: Salim Tamari 1984; (ed.), *Jerusalem, 1948: The Arab Neighbourhoods and Their Fate in the War*, Institute of Jerusalem Studies, Jerusalem 1999; איתמר רדאי, 'קריסתו ועקירתו של מעמד הבינוני הבורגני הערבי-פלסטיני בירושלים: שכונת קטמון – מקרה מבחן', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה: קובץ מאמרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006 (המאמר האחרון עוסק במעמד הבינוני ב-1948); Sherene Seikaly, 'Meatless Days: Consumption and Capitalism in Wartime Palestine, 1939-1948', Ph.D. Dissertation, New York University, 2007; Deborah Bernstein and Badi Hasisi, "'Buy and Promote the National Cause": Consumption, Class Formation, and Nationalism in Mandate Palestinian Society', *Nations and Nationalism*, 14, 1 (2008); Laura Robson, *Colonialism and Christianity in Mandate Palestine*, University of Texas Press, Austin 2011

2 Jurgen Kocka, 'The European Pattern and the German Case', in: Idem and Allen Mitchell (eds.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Oxford 1993, pp. 3-4; Eric Hobsbawm, 'The Example of the English Middle Class', *ibid.*

התיכון בתקופה הקולוניאלית, כמו מעמדות בינוניים לא מערביים אחרים, זכו עד כה למחקר מועט בלבד, תאורטי ואמפירי כאחד. קית' דיוויד וואטנפאו (Watenpaugh) הגדיר בספרו המכונן – העוסק במודרניות במזרח התיכון בתקופה הנידונה – את שכבת הביניים הזאת לאורך חופו המזרחי של הים התיכון בין שלהי התקופה העות'מאנית ובין מלחמות העולם כמעמד בינוני. לדברי וואטנפאו, המשגתה של שכבה זו כמעמד בינוני (middle class) 'נשענת על קונסנזוס כי יותר משהוא מושג כלכלי ניטרלי "המעמד הבינוני" הוא מבנה אינטלקטואלי, חברתי ותרבותי הקשור למערכת של נסיבות היסטוריות וחומריות'.³ לדבריו, המעמד הבינוני במזרח הים התיכון בתקופה האמורה היה מודרני, מערבי או דמוי מערבי, אך שלא כמערב, לא היתה הופעתו תוצר לוואי של תיעוש אלא יש לראותה בהקשר של שינויים טכנולוגיים באמצעי התקשורת, בתחבורה ובחיים העירוניים, כחלק משינוי חברתי ותרבותי.⁴

במאמר זה אני מבקש להתמקד בהיבט המקומי של עליית המעמד הבינוני במזרח התיכון באותה תקופה: צמיחתו של המעמד הבינוני הערבי-פלסטיני בירושלים בתקופת המנדט, על מאפייניו הייחודיים, עד קריסתו ועקירתו ב-1948. הטענה המרכזית היא כי המאפיינים הייחודיים מנעו את שילובו המלא של המעמד הבינוני בתנועה הלאומית הערבית-פלסטינית, ואף יצרו ניכור בינו ובין תנועה זו והנהגתה וכן בין בני מעמדות נמוכים יותר, בעיקר הכפריים. שסעים אלו באו לידי ביטוי במלואם בתקופת המרד הערבי-פלסטיני (1936-1939). עוד הנחת יסוד היא כי בני המעמד הבינוני הערבי-פלסטיני, רובם נוצרים אך גם מוסלמים, הציגו בחיי היום-יום מנהגים, רעיונות והרגלים מודרניים זהים לאלו של המקבילים להם במערב, כאמצעי להבחנה בינם ובין יסודות אחרים בחברתם, כמו מקומות אחרים במזרח הים התיכון, כפי שהראה וואטנפאו.⁵

בהיות המאמר מחקר בתחום ההיסטוריה החברתית-תרבותית, הוא מתבסס בעיקר על מקורות ראשוניים, כמו יומנים, מכתבים וספרי זיכרונות. בתחום זה התבלטו, בין תושבי ירושלים הערבים-פלסטינים בתקופת המנדט, בני משפחת סכאכני. דוגמה אופיינית לצמיחת המעמד הבינוני-הבורגני בתקופת המנדט היא המחנך והסופר ח'ליל אל-סכאכני (1878-1953), בנו של נגר, שידע בימי חייו ועבודתו בתור מורה, מאז היותו בן 16, תקופות של מחסור. הוא מגלם גם את ההתעוררות התרבותית והלאומית של הערבים הפלסטינים בתקופה זו. שנים רבות ניהל סכאכני יומן אישי, אשר ככל הנראה לא נועד למגירה בלבד אלא נכתב מראש בדיעה שיתפרסם ביום מן הימים. היומן אכן ראה אור לאחר מותו – בגרסה מקוצרת ב-1955, והיא אף תורגמה לעברית ויצאה לאור ב-1990; ובגרסה מלאה בשנים האחרונות. את דרכו של ח'ליל המשיכה בתו האלה, מורה וסופרת אשר ערכה

Keith David Watenpaugh, *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class*, Princeton University Press, Princeton 2006, p. 19

Ibid., p. 20 4

Ibid., p. 8 5

והוציאה לאור את הגרסה המקוצרת ליומניו, ולימים פרסמה גם היא את זיכרונותיה, המבוססים על יומנה. יומנו של ח'ליל אל-סכאכני הוא מקור ראשוני ייחודי ויקר ערך להיסטוריה החברתית של הפלסטינים בתקופת המנדט. בחברה קטנה ואינטימית יחסית, שכולם בה 'הכירו את כולם', מפעל התיעוד של בני משפחת אל-סכאכני משנה את הדרך שאנו רואים היסטוריה זו בכלל ואת צמיחת המעמד הבינוני הערבי-פלסטיני בתקופת המנדט בפרט.⁶

ההר מול החוף: ייחודה של ירושלים

ראשית צמיחתו של המעמד הבינוני הערבי-פלסטיני התחוללה עוד בשלהי התקופה העות'מאנית. הרפורמות המנהליות ופעילותן של המעצמות האירופיות מאז אמצע המאה ה-19 הביאו לתמורות כלכליות וחברתיות ולהתפתחות מהירה הן בירושלים והן של ערי החוף בארץ ישראל, שחל בהן גידול בפעילות הכלכלית והתפתחו מוסדות חינוך והשכלה. החל להיווצר מעמד ביניים משכיל, שצמח במידה רבה מהגירה מהכפר אל העיר והתבסס על מסחר ועל פקידות ממשלתית ועירונית. בתחום המסחר מילאו תפקיד מרכזי הנוצרים, ובהם ערבים ונוצרים מזרחיים – ארמנים, יוונים ועוד. עקב התחזקות הערים הועמק השסע הוותיק שבין עירוניים לכפריים, לצד הפער שבין ערי החוף, שהיו מודרניות וחילוניות יותר, ובין ערי ההר, שנותרו שמרניות ומסורתיות.⁷

ירושלים היתה יוצאת דופן מבחינה זו. ברוך קימרלינג ויואל מגדל ראו בירושלים באותה תקופה עיר בעלת מאפיינים הטרוגניים, להבדיל מחברון ומשכם, שהיו לדעתם 'שלוחות של החברה הכפרית'.⁸ אפשר לסייג זאת ולטעון כי על אף ההטרוגניות האתנית והתרבותית של ירושלים, התאימו מאפיינים כלכליים וחברתיים אחרים שלה להגדרתה כעיר הר, לעומת ערי החוף. זמינות קרקעות בשטחים מישוריים, שפע מקורות מים ועורף

6 ח'ליל אל-סכאכני, **כד'א אנא יא דניא** [כזה אני, רבותי] (עורכת האלה אל-סכאכני), אל-מטבעה אל-תג'אריה, ירושלים 1955; הנ"ל, **כזה אני, רבותי!**: מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני (תרגום, פתח דבר והערות גדעון שילה), כתר, ירושלים 1990; הנ"ל, **יומיאת ח'ליל אל-סכאכני** [יומני ח'ליל אל-סכאכני] (עורך אכרם מסלם), **מאָסט אל-דַאסאת אל-פלסטיניה**, רמאללה 2004, 2006; Hala Sakakini, *Jerusalem and I: A Personal Record*, Commercial Press, Jerusalem 1987.

7 אברהם סלע, 'חברה ומוסדות בקרב ערביי פלסטין בתקופת המנדט: תמורה, היעדר ניעות וקריסה', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא)**, מכון בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2003, עמ' 294; מחמוד יזבק, **חיפה במאה התשע-עשרה: תולדות העיר והחברה**, אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר המזרח התיכון, חיפה 1998.

8 Baruch Kimmerling and Joel S. Migdal, *Palestinians: The Making of a People*, Free Press, New York 1993, pp. 38-39 (ראו גם את המהדורה העברית, שהושמט בה למראה הצער האפרט המדעי – הערות השוליים).

חקלאי מפותח יחסית, לצד נמלים טבעיים במפרץ חיפה וביפו, התאימו יותר להתפתחות מלאכה, מסחר וניצני תעשייה. מקומה ההררי של ירושלים, על גבול המדבר, מחסור במים ועורף חקלאי מוגבל הקשו את התפתחות המסחר והתעשייה בה.⁹ בהיעדרם נותרו אפוא הבעלות על קרקעות, נכסי וקף (הקדש) והפקידות הממשלתית והמקומית מקורות המחיה העיקריים. מתוך אלו, בעלות על קרקעות ונכסי וקף (נדל"ן) היתה מרוכזת בידי משפחות ה'נכבדים', משפחות מוסלמיות ותיקות ומיוחסות. הפקידות הממשלתית והפקידות העירונית מקומית, לצד עיסוק במקצועות חופשיים, היו משענתו העיקרית של המעמד הבינוני הצומח בירושלים, וזה ייחודו לעומת המעמד הבינוני בערי החוף, שהתבסס על מסחר ועל יזמות. עם זאת, היו למעמד הבינוני בערים הגדולות מאפיינים חברתיים ותרבותיים זהים, במידה רבה, ואלה התבטאו בחיי הרוח והפנאי.¹⁰

עלייתו של המעמד הבינוני הערבי-ירושלמי קיבלה תאוצה בתקופת המנדט הבריטי. הנוצרים, שהיו עירוניים בעיקרם ושרבים מהם זכו להשכלה אירופית בבתי הספר של המיסיון והיו בעלי ידע וכישורים מקצועיים, התגייסו לשירות ממשלת המנדט, שקבעה את מקום מושבה בירושלים, ומילאו בו תפקיד מרכזי. ב-1921 היו הנוצרים, שהיו כעשירית מהאוכלוסייה הערבית בארץ, שני שלישים מפקידי הממשלה הערבים, וב-1938 הם עוד היו כמחצית. מספרם הגבוה של פקידי הממשלה בירושלים השפיע על אופיו הייחודי של המעמד הבינוני הערבי בעיר, שהיה מורכב בעיקר מאנשי 'הצווארון הלבן'. אליהם אפשר להוסיף פקידים שעבדו בשירות חברות זרות וקציני משטרה בכירים. בד בבד פרחו בעלי המקצועות החופשיים – רופאים, עורכי דין, מהנדסים, אדריכלים, עיתונאים ואנשי חינוך – שהעניקו שירותים בעיקר לפקידים ולבעלי הקרקעות. גם כאן היו הנוצרים ב-1931 יותר ממחצית הערבים בעלי המקצועות החופשיים וכמעט מחצית מהערבים בעלי העיסוקים הפיננסיים בארץ (מקצתם ניצלו את הידע בשפות ואת ההשכלה האירופית לעיסוק במסחר עם אירופה).¹¹ עלייתו של המעמד הבינוני-גבוה הביאה להיווצרותם, בעיקר בשלוש הערים הגדולות, של שכונות ואף רבעים שלמים ששימשו למגוריהם של אנשיו, כמו אזור שכונות הדרום בירושלים: טלביה, בקעה תחתית ועילית, שהיו בה בתקופת המנדט המושבה הגרמנית והמושבה היוונית, וקטמון (ביפו התרכז המעמד הבינוני בשכונות ע'גמי, ג'באליה הצפונית

9 רות קרק, 'התפתחות הערים ירושלים ויפו בשנים 1840 ועד מלחמת העולם הראשונה' עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1976, עמ' 354-355, 373.

10 Issa Khalaf, *Politics in Palestine: Arab Factionalism and Social Disintegration, 1939-1948*, State University of New York Press, Albany 1991, pp. 45-90; יצחק רייטר, 'וקף בנסיבות משתנות: ניהול כלכלי ופוליטי של הוקף בירושלים המנדטורית', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט*, עמ' 358-359; אמת'אז דיאב (עורכת), *יאפא: עטר מדינה* [יפו: ניוחו עיר], דאר אל-פתא אל-ערבי, בירות 1991.

11 יוסף ושיץ, *הערבים בארץ ישראל*, הקיבוץ הארצי, מרחביה תש"ז, עמ' 142; Don Peretz, 'Palestinian Social Stratification: The Political Implications', *Journal of Palestine Studies*, 7, 1 (Autumn 1977), pp. 51-52; איוב, *אליבנא אל-טבקי לל-פלסטינין*, עמ' 112-113.

ונזהה, ובחיפה בעיקר בשכונת עבאס). בשל ריכוז משרדי הממשלה בירושלים, האוכלוסייה הנוצרית שחיה בה וקרבתה למרכזים הנוצריים באזור בית לחם ורמאללה, היתה ירושלים בתקופת המנדט לאבן שואבת לנוצרים וגם למוסלמים משכילים ולמקום ריכוזם העיקרי של בני המעמד הבינוני-גבוה.¹² ב־1922 חיו בה כ־63,000 תושבים, ובהם כ־34,000 יהודים, כ־13,000 מוסלמים וכ־15,000 נוצרים. ב־1931 חיו בעיר כ־93,000 איש, ובהם כ־39,000 יהודים, כ־20,000 מוסלמים וכ־19,000 נוצרים. ב־1946 חיו בירושלים כ־165,000 תושבים: כ־100,000 יהודים, כ־34,000 מוסלמים וכ־31,000 נוצרים. מספר הערבים שחיו בעיר לקראת תום תקופת המנדט היה כ־50,000 בלבד, שכן מתוך הנוצרים היו כ־13,000 לא ערבים: אלפים אחדים היו נוצרים מזרחיים, בעיקר ארמנים ויוונים, אשר שמרו על קשרים בתוך קהילותיהם ועם ארצות מוצאם, אך נטו לעתים קרובות להתמזג באוכלוסייה הערבית-נוצרית. השאר היו בריטים, קציני צבא, עובדי ממשלת המנדט ומשפחותיהם, ונוצרים אירופים אחרים.¹³ רבים מאותה אוכלוסייה נוצרית לא ערבית חיו בשכונות הדרום. מדרום מזרח לקטמון היתה המושבה היוונית, מרכזה של הקהילה היוונית, שחיו בה גם משפחות ערביות וארמניות; אך משפחות יווניות וארמניות חיו באזור כולו.¹⁴ בשלהי 1947 היו התושבים בשכונות המעמד הבינוני בדרום ירושלים כ־22,000 איש. על אלו יש להוסיף עוד כ־2,000-3,000 תושבים בטלביה, שלא נכללה באמון זה (מספר היהודים שחיו באזור כולו לא עלה על מאות אחדות).¹⁵ בהיעדר נתונים מדויקים ובהסתמך על מספרם הכולל של התושבים במשך התקופה ועל הידוע לנו בנוגע לצמיחתו של המעמד הבינוני בה, נראה כי מספר התושבים שאפשר להעריך כי השתייכו למעמד הבינוני בירושלים וברחבי הארץ לא עלה על עשרות אלפים אחדות בשיאו, לקראת סוף תקופת המנדט.

12 רדאי (לעיל הערה 1), עמ' 344-350.

13 ג' גילבר, 'מגמות בהתפתחות הדמוגרפיה של הפלסטינים - 1870-1948', בתוך: משה מעוז וב"קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?, משרד הביטחון, תל אביב 1996, עמ' 20; עוזיאל שמלץ, 'האוכלוסייה הערבית בירושלים מאז תקופת המנדט (1918-1990)', בתוך: אהרן ליש (עורך), המזרח החדש (גיליון מיוחד: הערבים בירושלים משלהי התקופה העות'מאנית עד ראשית שנות התשעים: ייחוד דתי, חברתי ותרבותי), לה' עמ' 8-10; Government of Palestine, *A Survey of Palestine*, Government Printer, Jerusalem 1946, p. 693; John H. Melkon Rose, *Armenians of Jerusalem: Memories of Life in Palestine*, Radcliffe, London 1993, pp. 1-47. ג'ון מלקון רוז, בן לאב אנגלי ואם ארמנית ממשפחה ירושלמית ותיקה, תושב המושבה היוונית בתקופת המנדט, היה דובר ערבית כשפת אם ומעורה היטב בין התושבים הערבים.

14 Rose, *Armenians of Jerusalem*, pp. 106-114; דוד קרויאנקר, שכונות ירושלים: טלביה, קטמון והמושבה היוונית, כתר, ירושלים 2002, עמ' 25, 279-282.

15 ארנון גולן, שינוי מרחבי - תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1950-1948, מכון בן-גוריון, קריית שדה: בוקר 2001, עמ' 35.

חברה ותרבות: עליית הבורגנים

השכונות הערביות בדרום ירושלים, טלביה, בקעה וקטמון, תוכננו ונבנו במתכונת שונה מזו של השכונות היהודיות שנבנו באותה תקופה. המונח 'שכונה' כמסגרת גג למגורים, כפי שהיה מקובל בקרב האוכלוסייה היהודית, היה בעל משמעות שונה בקרב האוכלוסייה הערבית, בקרב האוכלוסייה המוסלמית ובקרב האוכלוסייה הנוצרית. היהודים הקימו לעתים קרובות שכונות מגורים לפי תכנון כולל, באמצעות התארגנות של בונים ודיירים שגיבשו מראש סדרי חיים ופיקחו על הבנייה בשכונה בעת הקמתה ועל החיים בה לאחר מכן. לעומתן, השכונות המוסלמיות התאפיינו בהתרכזות סביב קבוצת השארות המשפחתית. משפחות מוסלמיות רבות הקימו ריכוזי בתים בשכונות משנה, שנקראו על שמן. כך למשל אזור הרחובות הנקראים כיום רות והצפירה, באזור המושבה הגרמנית, קטמון ובקעה, נקרא 'דג'אניה', על שם בתי משפחת דג'אני; ואילו ממערב ל'דג'אניה', אזור הרחובות כ"ט בנובמבר ותל חי, עד רחוב רחל אמנו כיום, נקרא 'נמארה', על שם בתי משפחת נמרי. התקבצותם של בני העדה היוונית-אורתודוקסית באזור, שהחלה כהתיישבות על קרקעות כנסייה סמוך למנזר היווני-אורתודוקסי סן-סימון, קיבלה תאוצה ממניעים חברתיים-קהילתיים: בין היתר עודד מוח'תאר העדה היוונית-אורתודוקסית דוברת הערבית בירושלים עיסא מיח'איל טובה (1882-1973), מראשוני המתיישבים בקטמון, את בני עדתו לבוא להתיישב באזור.¹⁶ השכונות הערביות בדרום ירושלים נבנו לפי תכנון גושי בלבד (חלוקה לחלקות), ללא תכנון אזורי או שכונתי, בדרך שאפשרה לתושבים חירות ואינדיווידואליות בתכנון בתיהם ובבנייתם. האלה סכאכני כתבה: 'לכל בית היה אופי אינדיווידואלי משלו; בדרך כלשהי הוטבע בו חותמו של בעליו'.¹⁷

אביה ח'ליל אל-סכאכני היה אחד מבעלי הבתים באזור. בראשית תקופת המנדט סירב לכהן בשירות הממשלה ולהיות כפוף לנציב העליון היהודי הרברט סמואל, אך עם הזמן הצטרף המורה סכאכני לשירות הממשלתי בתור מפקח על לימודי הערבית במחלקת החינוך, והיה לאדם מבוסס ואף אמיד גם בזכות הכנסותיו מספרי הלימוד שחיבר (אלה זכו להצלחה ונפוצו הן בארץ והן ברחבי העולם הערבי) ומבית הספר הפרטי שפתח לאחר פרישתו ב-1938. הצלחתו הכלכלית הגיעה לשיאה ב-1937, עם סיום בניית ביתו הפרטי

16 דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: תקופות וסגנונות, ב, הבניה הערבית מחוץ לחומות, כתר, ירושלים, 1985, עמ' 231; Taher a-Namamri, 'The Growth of the Namamri Quarter in Baq'a', in: Salim Tamai (ed.), *Jerusalem 1948: The Arab Neighbourhoods and their Fate in the War*, Institute of Jerusalem Studies & Badil Resource Center for Palestinian Residency and Refugee Rights, Jerusalem 1999, pp. 279-282; Jamil I. Toubbeh, *Day of the Long Night: A Palestinian Refugee Remembers the Nakba*, Macfarland, Jefferson, NC 1998, pp. 19, 65. עמ' 262 (3.5.1934).

17 שכונות וכפרים, 1800-1948, אקדמון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 129-134, 121. *Sakakini, Jerusalem and I*, p. 105; רות קרק ומיכל אורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים, 1800-1948, אקדמון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 129-134, 121.

בשכונת קטמון הבורגנית והאמידה.¹⁸ סכאכיני תיאר במכתב לבנו סרי את הבנייה, את הקפדתו על הפרטים והמקורות להשראה ואת השפעתו של הבית על מעמדו הכלכלי-חברתי:

אינני מתפלא שהאנשים תוהים כיצד בניתי בית, אני הקבצן הוותיק שבקבצנים. עד היום כאשר חבשתי תרבוש חדש כל מי שפגשני היה שם לב לתרבושי, מברך ומאחל, וכיצד עתה בניתי בית? ועוד הוצאתי עליו בלי חשבון: הבנאים, הנגר, המסגר, הרצף, הסייד והצבעי הם הטובים ביותר [...] המסגר שלנו הוא ג'ורג' קריטס, שייצר את שער ארמון הנציב העליון [הבריטי], ונראה כי חשב, בשעה שייצר עבורי את שערי הברזל, שהוא עושה זאת עבור הנציב העליון. התדע כמה עלה השער הקדמי?¹⁹

ארבעה ימים לאחר שנכנסו בני המשפחה לביתם החדש תיאר סכאכיני את השפעת המעבר לבית, הבנוי ומחולק לחדרים בסגנון בורגני-אירופי, על חיי משפחתו וסביבתה:

מפליא כי בארבעה ימים אלו הפכנו לאנשים חדשים לחלוטין: הבריאות טובה יותר, המראה – כל אחד מאתנו חש כי נולד אתמול, אנו הופכים מקור לפליאה לכל הפוגשים אותנו: מה הנעורים השופעים האלה, מה היופי הנהדר הזה [...] את כל המבקרים אנו מוליכים מחדר לחדר, זה חדר שינה, זו ספרייה, זה סלון, עד שהחלטתי לתלות בבית מפה שאגדיר בה כל חדר [...] איננו מדברים אלא על הבית [...] ומוזר מכל אלה: כל האנשים אינם מדברים אלא על ביתנו.²⁰

שני סגנונות העיצוב העיקריים של הבנייה בשכונות הדרום היו הסגנון האקלקטי והסגנון הבין-לאומי. האדריכלות האקלקטית מתאפיינת במונומנטליות ובשימוש באלמנטים מן העבר: מדרגות כניסה ייצוגיות, מרפסות עם שדרות של קשתות הנישאות על עמודים בעלי כותרות בסגנון יווני-קלאסי, מעקות מסוגנים ועוד. הסגנון הבין-לאומי של שנות השלושים, המתאפיין בקווים ישרי זווית, בתוספת אגפים או מרפסות קמורות, נפוץ בעיקר בבנייני הדירות. אלמנט נוסף בבניינים אלו היה חלון אנכי גבוה ומפוצל לאורכו של חדר המדרגות (שכונה 'טרמומטר'). האינדיווידואליזם של התושבים בא לידי ביטוי, מלבד בתכנון הכללי, גם באלמנטים של עיצוב שנועדו לתת ביטוי לתכונות אישיות, למשל סורגים בצורת תווים, ששיקפו את אהבתו של בונה הבניין למוזיקה.²¹

18 גדעון שילה, 'פתח דבר', בתוך: סכאכיני, כזה אני, רבותי!, עמ' 13-15; סכאכיני, יומיאת ח'ליל אלי סכאכיני, 4, עמ' 140 (30.4.1919), עמ' 163-164 (1.6.1919); שם, 6, עמ' 235 (20.12.1936), עמ' 362 (8.4.1937), עמ' 370-369 (29.4.1937).

19 שם, 6, עמ' 369 (29.4.1937).

20 שם, 6, עמ' 376 (25.5.1937).

21 קרויאנקר, טלביה, קטמון והמושבה היוונית, עמ' 180, 272. הסורגים בעלי המוטיב המוזיקלי נוספו לבית בסגנון הבין-לאומי שבנה בקטמון עלי חמודה, בעל מספרה סמוכה לשער יפו. שם, עמ' 239.

האלה סכאכיני מתארת את האיכות הגבוהה של הבנייה, בסגנון מודרני ופשוט, תוך כדי הקפדה על הפרטים הקטנים, כמו צבע האבנים (בז', אפרפר או ורוד), הסיכות, גגות הרעפים של רבים מהבתים, הסורגים והמעקים, שהופגן בהם טעם אישי. אפילו תריסי הברזל הותאמו בצבעם לצבע האבן: תריסים ירוקים כהים לאבן אפרפרה, תריסים בצבע שמנת לאבן בז', ותריסים שחורים לאבן ורודה. התושבים היו מודעים היטב להופעתם החיצונית, כשם שהיו מודעים לחיצוניות של בתיהם, ונהגו לטפח את הבתים, את החצרות ואת הגנים.²² השכונות הערביות האמידות והאפנתיות במרחב המשתרע מדר אבו-תור עד קטמון, ומטלביה בצפון עד בקעה עילית בדרום, היו מעין פרוור גנים בדרום ירושלים. רוב הבתים באזור היו בתי משפחה פרטיים, מוקפים גנים. הצפיפות בשנות השלושים והארבעים הייתה נמוכה דייה כדי להקנות לתושבים הרגשה פסטורלית של מגורים קרובים לחיק הטבע, לשדות הפתוחים שהקיפו את אזורי המגורים, לפריחה שאחזה בהם בשלהי החורף ובאביב, ואף למחזור החיים החקלאי של כפריי הסביבה, שהוסיפו לעבד את חלקותיהם הנושקות לשכונות החדשות.²³

באווירה כזו, ועל רקע אירועי המלחמה ב-1948 וההיתלשות מקטמון, תיאוריהם של יוצאי השכונה שחיברו ספרי זיכרונות נוטים לגלוש לאידאליזציה בתיאור העבר. כך, למשל, תיארה האלה סכאכיני את האווירה בשכונה:

לבתים לא היו מספרים ולרחובות לא היו שמות, אך עם זאת היה כה קל להגיע לאדם באמצעות הדואר, או באופן אישי. אנשים שחיו באותה שכונה היו כמו משפחה אחת גדולה. כולם הכירו את כולם. אם במקרה הגעת מעיר אחרת, או משכונה אחרת, ולא ידעת בדיוק היכן אדם גר בשכונה, היה עליך רק לשאול על אודותיו, וכמובן היו אומרים לך כיצד להגיע לביתו. לעתים היה עובר אורח מתנדב ללכת עמך אל הבית.²⁴

סכאכיני תיארה את הנסיעה לבית ספרה, בקו האוטובוס מס' 4 שהופעל בידי חברה פרטית וחיבר בין קטמון למרכז העירוני בשער יפו, כחוויה חברתית אידיאלית, עד כדי ויכוח שהתקיים בין מכרים שנוסעים באוטובוס מי ישרם עבור נסיעתו של רעהו, 'בעוד הכרטיסן היה ממתין בסבלנות לתוצאת הוויכוח'. לפי תיאור זה, נוסעים שירדו מהאוטובוס נהגו להזמין את רעייהם הנוסעים להצטרף אליהם לביתם לשתיית קפה (ההזמנה נדחתה מטעמי נימוס), ואילו כאשר הייתה אישה מבוגרת יורדת מהאוטובוס היה הנהג מפציר בה 'לאט לך, דודתי', ונענה 'אלוהים יעניק לך מחסדו'.²⁵ הרמוניה חברתית שררה בשכונה, על רקע תרבותי וסוציו-אקונומי זהה, ואין ספק כי הקהילה הייתה מגובשת ותומכת והעניקה מקום מרכזי לחינוך הדור הצעיר.²⁶

Sakakini, *Jerusalem and I*, p. 105 22

Rose, *Armenians of Jerusalem*, pp. 108-109; Toubbeh, *Day of the Long Night*, p. 27 23

Sakakini, *Jerusalem and I*, pp. 103-104 24

Ibid. 25

Toubbeh, *Day of the Long Night*, p. 68 26

החשיבות הרבה שראו בני המעמד הבינוני בהשכלת ילדיהם באה לידי ביטוי בשליחתם לבתי ספר פרטיים יוקרתיים, מייסודם של מסדרים נוצריים, שלמדו בהם בשפות זרות. ההשכלה ניתנה לבנים ולבנות, על פי רוב בנפרד. אנגלית היתה שפת הלימוד בבית הספר לבנים (ברחוב כ"ט בנובמבר כיום), בקולג' סנט ג'ורג' בדרך שכם, בבית הספר הבישוף גובאט בהר ציון, בקולג' טרה סנטה בשולי טלביה ובקולג' האנגלי לבנות ברחוב אוסישקין. בקולג' דה־פרר שליד השער החדש ובבית הספר במנזר סן־ז'וזף למדו בצרפתית, בבית הספר הטמפלרי במושבה הגרמנית למדו בגרמנית (עד סגירתו במלחמת העולם השנייה), ובבית הספר של האחים הסלזיאנים ברחוב הנביאים למדו באיטלקית. בין בתי הספר הפרטיים הערביים, שלמדו בהם בערבית, היה בית הספר אל־נהדה בבקעה (כיום בדרך חברון), מייסודו ובניהולו של ח'ליל סכאכני. החינוך הרב־לשוני תרם לאווירה הקוסמופוליטית, שכן בבתים רבים דיברו בלשונות אחדות, אך הערבית היתה השפה המשותפת: האחיות דומיה והאלה סכאכני, למשל, דיברו גרמנית שוטפת מאז ימי ילדותן במושבה הגרמנית, ועד מלחמת העולם השנייה (שאז גירשו השלטונות את התושבים הגרמנים) למדו בבית ספר גרמני. שיעורים בהגייה ובשיחה באנגלית קיבלו השתיים מקלאריסה גרייבס, אחותו של הסופר והמשורר רוברט גרייבס, אשר התגוררה בין המושבה היוונית למושבה הגרמנית (הן קיבלו גם שיעורי קוראן, שנועדו להשכלה ערבית כללית, לצד שיפור ההגייה ורכישת ידע בערבית קלאסית). הוסיפו לאווירה זו הצעירים שיצאו ללימודים גבוהים באוניברסיטאות בחוץ־לארץ. הקרובה שבהן היתה האוניברסיטה האמריקנית בכירות, ובעלי אמצעים יצאו ללמוד גם בארצות אירופה ובארצות הברית. הידע בלשונות אירופיות והמטען התרבותי שהביאו עמם בשוכם הוסיפו לאווירה הקוסמופוליטית ששררה באזורים הבורגניים. סרי סכאכני סיים לימודי קולג' בארצות הברית, ואחיותיו למדו באוניברסיטה האמריקנית בכירות: האלה היתה מורה לאנגלית, ודומיה – מורה למדעים.²⁷

להשכלה המערבית, שנרכשה בימי שלטון בריטי, נודעה השפעה עמוקה על חיי התרבות והחברה. תלמידות הקולג' האנגלי לבנות נהגו לקרוא יצירות ממיטב הספרות האנגלית: יריד ההבלים, ג'יין אייר, גאווה ודעה קדומה, נשים קטנות, קוו ואדיס, ימי פומפיי האחרונים, בין שתי ערים, האדמה הטובה ועוד. מקצת הספרים האלה נמצאו גם בספריות ביתיות. דומיה והאלה סכאכני קיבלו שיעורי פסנתר אצל פראו רוהרר, מורה גרמנייה במושבה הגרמנית, ואחיהן הבכור סרי רכש פסנתר כנף יקר מתוצרת 'בלותנר'. בני המשפחה נהגו להאזין לסרי מנגן בפסנתר, בעיקר את יצירותיהם של בטהובן ורחמנינוף. 'סונטה לאור ירח' של בטהובן היתה היצירה החביבה על האם סולטאנה.²⁸ מלבד קונצרטים בימק"א, נהגו סרי ואחיותיו ללכת לקונצרטים של התזמורת הפילהרמונית הארץ־ישראלית בקולנוע 'אדיסון' ברחוב ישעיהו. בתחילת הקונצרטים נהגה התזמורת לנגן את 'התקווה', והקהל היה קם על

27 קרויאנקר, *טלביה, קטמון והמושבה היוונית*, עמ' 182-183; Sakakini, *Jerusalem and I*, pp. 16-17, 72-73.

28 Sakakini, *ibid.*, pp. 67-68, 72-74. ראו גם: סכאכני, *בד"א אנא יא דניא*, 4.2.1940, עמ' 312.

רגליו, אך סרי ואחיותיו נשארו לשבת, למרות המבטים הזועפים שהופנו כלפיהם. האהבה למוזיקה קלאסית היתה משותפת גם למשכילים אחרים, בני המעמד הבינוני: כך, למשל, בעת ביקוריהם של בני משפחת סכאכני בבית ג'ורג' ח'מיס, תושב השכונה וידידו של סכאכני האב, הם שמעו יצירות מתוך אוסף התקליטים הגדול שהיה בבית, כמו האופרה 'מדאם בטרפליי' ואריות בביצועו של זמר הבס הרוסי שליאפין.²⁹

חלקו של הספורט, עוד מאפיין של אורח החיים הבורגני, לא קופח: כרבים משכניהם ומשכנותיהן של האחיות סכאכני, הן קיבלו שיעורי התעמלות ושחייה בימק"א. מועדון ימק"א, ברחוב סנט ג'וליאן (כיום רחוב המלך דוד), שימש מרכז תרבות, חברה וספורט לשכבת העילית, ונפגשו בו ערבים, יוונים, ארמנים ויהודים: מגרשי הטניס והסקווש, ברכת השחייה, מועדוני הנוער, הספרייה, אולם הקונצרטים והקפיתריה שירתו את כל אלו באווירה בריטית מובהקת. הטניס היה ענף ספורט פופולרי בקרב שכבת העילית, ובהמלצתו של סרי סכאכני, עם שובו משש שנות לימודים בארצות הברית, למדו אחיותיו טניס והשתתפו במשחקים ובתחרויות שנערכו בימק"א ובמועדון הספורט הערבי בבקעה, מחבטי הטניס והכדורים נקנו בחנות לציד ספורט של ידיד המשפחה ג'ורג' דיב ברחוב סנט ג'וליאן, סמוך לימק"א. בזמן המשחקים התיידדו האלה ודומיה עם שכנתן מקטמון ז'אן זפיריאדס, בתו של בעל מעדנייה יווני ברחוב ממילא, שלמדה עמן לימים באוניברסיטה האמריקנית בבירות, וצפו בעניין בתחרות הטניס הלוהטת בין אחיהן סרי לרוברט מושבכ ובין ריימונד לגבי דיב, אחיו של ג'ורג'. ידידתן וקרובת משפחתן מרי ספיר היתה מגויה בספריית ימק"א, ונהגה לשחות ולשחק סקווש במקום. האחיות סכאכני נהגו לצאת לטיולים רגליים בשכונות הדרום עם מרי ספיר, וגם מקומה של הרכיבה על אופניים לא נפקד: האלה וז'אן זפיריאדס יצאו מדי יום ביומו, זה שנים אחדות, לרכיבה משותפת. מנהג זה בא אל קצו ב-1946, כאשר החלה האלה בת ה-22 ללמד בבית הספר אל-נהדה, בהנהלתו של אביה: היא סברה כי אין זה יאה שתלמידיה, נערים בני 16-17 תושבי האזור, יחזו בה רוכבת על אופניים.³⁰ מנהגי הפנאי כללו גם בילוי בבתי קפה גנים בסגנון אירופי: אוורסט, פנורמה ואאידה, בעיירה בית ג'אלה, בילוים בעיירת הקיט רמאללה ובכפר עין כרם, ולעתים אף נופש בלבנון, בסוריה ובמצרים, והאמידים ביותר נסעו אף לאירופה.³¹ המוזיקאי הערבי-נוצרי ואצף ג'והריה, שהתקבל תחילה לעבודה פקידותית בממשל הצבאי הבריטי, ועבר משם למשרד האזרחי של מושל ירושלים, נסע לראשונה בחייו ללבנון ולסוריה בקיץ 1922, 'כאשר הגעתי לרווחה כלכלית - השבח לאל - ויכולתי לבצע תכנית זו'. ג'והריה ואחיו ח'ליל נסעו דרך חיפה לבירות, ושם התאכסנו במלון חדש. בלשונם: 'משם] נסענו מכפר לכפר, [התאכסנו] בבתי מלון בעאלי, בחמדון וצופר. הרגשתי כמו בדואי בניו יורק [כך במקור]'. לבד מהנופים

Sakakini, *Jerusalem and I*, pp. 78, 89 29

קטמון והמושבה היוונית, עמ' 182-183. 30

Sakakini, *ibid.*, pp. 70-72, 93-94; קרויאנקר, *טלביה*, קטמון והמושבה היוונית, עמ' 182-183. 31

Sakakini, *ibid.*, pp. 91-92; Rose, *Armenians of Jerusalem*, pp. 122-123, אלקדם אליאנדהאביה פי אלימד'כראת אל-ג'והריה [ירושלים המנדטורית בזיכרונות ג'והריה],

מאססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, ירושלים 2005, עמ' 425, 448-449, 488.

התפעל ג'והריה גם מקבלת הפנים ומהשירות שזכה להם במקומות הקיט במסעדות ובבתי הקפה, וניכר כי לא הורגל אליהם בירושלים העות'מאנית, ששם גדל.³² השפעת המערב והמעבר למודרניות ניכרו גם במוצרי הצריכה: ברשות מקצת התושבים היו עוד בשנות השלושים והארבעים מקררים חשמליים ותנורי בישול ואפייה שפעלו בחשמל או בגז. בבעלות מקצת המשפחות האמידות ביותר כבר היתה מכונת פרטית.³³ סמל המודרניות החדשה היה הטלפון. בתחילת 1937 היו בירושלים כ-350 קווי טלפון בבעלות ערבים, ובכלל זה בבתים פרטיים, במוסדות, בחברות או בעסקים (מתוך כ-2,300 קווי טלפון פרטיים, רובם המכריע בבעלות יהודים). כ-160 קווים היו בבעלות נוצרים (ערבים, ארמנים ויוונים), ובהם בלטו בעלי מקצועות חופשיים ויבואני מוצרי צריכה מהמערב, כמו כלי רכב. רק כ-50 קווים היו בבעלות בני המשפחות הנכבדות הוותיקות, ועוד כ-120 בבעלות מוסלמים אחרים.³⁴ בין המוסלמים האחרים בלטו הסוחרים שמוצאם בחברון; קבוצה זו החלה לעלות בחשיבותה בעיר באותה תקופה.³⁵ ח'ליל אל-סכאכני, שהתקין לראשונה בחייו טלפון בביתו החדש ביוני 1937, תיאר בהתלהבות במכתב לבנו את השפעת הטלפון על חייו ועל משפחתו, עד כדי מהפכה של ממש:

אולי שכחתי להודיעך כי התקנו מכשיר טלפון. משמעות הטלפון, אדוני, היא כי התחברנו לעולם, ראשית, וזה לזה, שנית. אחד מאתנו יושב מול הטלפון והפנקס פתוח, ומבקש [מהמרכזייה] מספר אחר מספר, בין שאנו מכירים את בעליו ובין שלא. אם אנו מכירים אותו מחליפים ברכות, ואם לא – אומרים 'טעות במספר' ומתנצלים [...]. אני הולך בבוקר לעבודתי, ואך הגעתי אני אחז במכשיר הטלפון ומבקש [מהמרכזייה] את מספר הבית. הלו, my darling [כך במקור], הגעתי עכשיו והתחלתי לעבוד. אחר כך, כאשר אני נתקף עייפות או משתלט עלי שעמום, או מעיקה עלי בעיה, או עולה בי רעיון, מיד אני חש אל מכשיר הטלפון, מחליף עם גברתי ברכות ושואב ממנה מרץ לגופי ולמוחי. הטלפון, הטלפון! אינני יודע כיצד יכולים אנשים לחיות ללא טלפון!³⁶

הטלפון לא היה המכשיר היחיד שהשפיע על הפער המתרחב בין בני המעמד הבינוני הבורגני לשאר החברה. בתחום מוצרי המזון נכנסו לשימוש, בין השאר, עוגות אירופיות ומוצרים אמריקניים כמו קטשופ 'היינץ', תה קר ופתיית התירס 'קלוגס'.³⁷ ברשת חנויות הכול-בו ספיני'ס, שהיו לה שני סניפים בירושלים, בממילא ובמושבה הגרמנית, היה אפשר לקנות מוצרי מותרות כבגדים ורהיטים מתוצרת חוץ; רבים מהתושבים האמידים בשכונות

32 שם, עמ' 356-357.

33 קרויאנקר, *טלביה, קטמון והמושבה היוונית*, עמ' 184.

34 הנהלת הדאר, הטלגרף והטלפון של פלשתינה (א"י), מדריך הטלפון, טבת תרצ"ז.

35 יפרח זילברמן, 'ההגירה החברונית והתפתחות פרברים במרחב העירוני של ירושלים', המזרח החדש, לד (תשנ"ב), עמ' 43-63.

36 סכאכני, *יומיאת ח'ליל אל-סכאכני*, 6, עמ' 383 (20.6.1937).

37 Sakakini, *Jerusalem and I*, p. 63

הדרום הערביות קנו בהן את רוב בגדיהם. הם נהגו ללבוש בגדים אירופיים: הנשים – שמלות ונעליים לפי מיטב אפנת הנשים באירופה, והגברים – חליפות מעונבות. התרבוש היה הסממן המזרח-תיכוני היחיד בלבושם של מקצת הגברים. בחנויות ספיני'ס הוצעו גם מוצרי מזון ואף בשר, במחלקות איטליז שנוהלו בסגנון אירופי. לטעמם של השמרנים יותר נמצאו חנויות קצבים בסגנון מזרח-תיכוני מסורתי בעיר העתיקה. הפער בין הישן לחדש הומחש היטב בתחום המזון: לצד חנויות ספיני'ס, ואף חנויות מכולת, הוסיפה להתנהל אספקה יום-יומית של פרות, ירקות ועופות חיים עד דלתות הבתים, בידי נשים כפריות שהביאו את תוצרתן בסלים מאוזנים על ראשן. לחם טרי ממאפייה במושבה הגרמנית הגיע מדי יום ביומו בעגלה, וחלב טרי הגיע על גבו של פרד. רוכלים, ובהם יהודים, מכרו בדים, ממתקים, משקאות קרים, גלידה, גרעינים ושקדים, עצים לבצרה ולחימום הובאו על גבי גמלים, ונפט – בעגלות רתומות לסוסים. גם בעלי מלאכה, כמו סנדלרים ומשחזי סכינים, הציעו את שירותיהם ברחובות השכונה ובחצרות הבתים. עוד מקור, מרוחק יותר, לשירותיהם של בעלי המלאכה והרוכלים ולקניית מזון היה השווקים בעיר העתיקה.³⁸

על אף האוריינטציה המערבית השתמר האופי התרבותי הערבי והמזרח-תיכוני, בעיקר בקרב הדור הוותיק. פער הדורות השתקף, בין השאר, בנושאים ברומו של עולם אשר חביבים על נשים צעירות: אלה היו, לצד פוליטיקה, אפנה והבית האידאלי, 'המשמעות של להיות מתורבת', 'חברתנו והרווקה הזקנה' ו'גישות מיושנות בקרב זקנינו'.³⁹ בני הדור הישן, כמו המוח'תאר עיסא טובה, נהגו לחבוש תרבוש ולעשן נרגילה (מקטרת מים בעלת צינור פייה ארוך, הנפוצה במזרח התיכון. אהבת הנרגילה היתה משותפת לגברים ולנשים). כרבים מבני עדתו המבוגרים, ידע טובה טורקית ויוונית, אך לא אנגלית, וקרא את העיתונים הפלסטיניים והמצריים היומיים (מנהג זה רווח גם בקרב הצעירים). בנו הצעיר ג'מיל טובה הפגין בבית ספרו טרה-סנטה את כישוריו בשירת המוואוויל [שירי נשמה] של הזמר המצרי עבד אל-והאב, 'פרנק סינטרה של העולם הערבי'. נראה כי משפחת טובה, שהיתה מרובת ילדים ואמידה פחות ממשפחת סכאכני, למרות תפקידו הייצוגי של האב עיסא, מייצגת דגם של משפחה מסורתית יותר, שניכרה בו פחות השפעה מערבית.⁴⁰ ח'ליל סכאכני היה בן דורו של המוח'תאר טובה ובעל מנהגים חברתיים דומים, כחבישת תרבוש ועישון נרגילה. לא אחת עישנו השניים בצוותא, בשעת ביקוריו של סכאכני בבית טובה. המשקה האלכוהולי החביב על סכאכני היה ערק – שֶכֶר מקומי. לעומת זאת, בנו סרי החזיק בדירתו בר משקאות מגוון, בסגנון מערבי, ונהג לעשן סיגריות, ולא את הנרגילה המסורתית.⁴¹

38 Rose, *Armenians of Jerusalem*, pp. 106-107; Sakakini, *ibid.*, pp. 106-107; קרויאנקר,

טלביה, קטמון והמושבה היוונית, עמ' 184.

39 Sakakini, *ibid.*, p. 70

40 Toubbeh, *Day of the Long Night*, pp. 15-19, 68-70. על התרבוש ועל משמעותו החברתית

ראו גם: ג'והריה, אליקדם אל-אנתרדאביה, עמ' 570-568.

41 Toubbeh, *Day of the Long Night*, p. 66; Sakakini, *Jerusalem and I*, pp. 29, 76-77

המעמד הבינוני והתנועה הלאומית: נוצרים ומוסלמים

המוסלמים שחיו בשכונות המעמד הבינוני (בירושלים ובארץ כולה) הושפעו מערכי שכניהם וקיימו אתם קשרים חברתיים, אם כי נטו להיות מסורתיים יותר, בעיקר בתחום מעמד האישה. בדרך כלל היה אורח חייהם דומה למדי לאורח החיים הבורגני של הנוצרים.⁴² אין משמע הדבר כי אותם מוסלמים לא התלוננו על ייצוג היתר של הנוצרים במוסדות הממשלתיים. טענות של מוסלמים על מספרם הגדול של הנוצרים בשירות הממשלה נשמעו כל תקופת המנדט. השלטונות ניסו, במידה מסוימת, לגייס מוסלמים רבים יותר לשירותם, אולם מעמד הבכורה של הנוצרים בשירות הציבורי נשמר. זיהויים של בני המעמד הבינוני-גבוה בכלל ושל הנוצרים בפרט עם ממשלת המנדט הביא לטענות של 'נאמנות כפולה' שהופנו כלפיהם.⁴³ שאלת השתלבותם של הנוצרים בתנועה הלאומית הערבית-פלסטינית חשובה לענייננו בשל המקום המרכזי שתפסו במעמד הבינוני. התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית פעלה מאז ראשיתה לגשר על השסע הדתי הוותיק בין נוצרים למוסלמים. על אף הקמתן של האגודות המוסלמיות-נוצריות בשנים 1920-1918 והשתתפותם של נוצרים בוועידות הפלסטיניות שנערכו בשנות העשרים, נשאר מעמדה של הבורגנות הנוצרית בתנועה הלאומית הערבית-פלסטינית שולי, בעיקר לאחר הקמתה של המועצה האסלאמית העליונה ב-1922 ובעקבותיה. נוצרים מילאו על פי רוב תפקידים של דוברים ומזכירים בשירותם של מנהיגים מוסלמים בני המשפחות הנכבדות, וכן תפקידים בולטים בתחום העיתונות, אך מעולם לא עמדו בראש. ההתנגדות להצהרת בלפור ולתנועה הציונית היתה משותפת למוסלמים ולנוצרים, שכן הם ראו בהן איום במידה שווה. יחסם של הנוצרים לציונות הושפע גם ממסורת אנטי-יהודית וממסורת של תחרות כלכלית, שנמשכה בתקופת המנדט בשירות הממשלה. השתתפותם בפעילות אנטי-ציונית, במישור ההצהרתי, גם נועדה להרחיק מהם חשדות פרו-בריטיים שדבקו בהם לרוב. מבין שני הדגלים שהניפה התנועה הלאומית הערבית-פלסטינית, המאבק בציונות והמאבק בקולוניאליזם הבריטי (המנדט הבריטי, כחלק משלטון המעצמות במזרח התיכון לאחר מלחמת העולם הראשונה, היה בעיני בני המקום הערבים קולוניאלי מובהק), התקשו הנוצרים להזדהות עם המאבק הבריטי, שעמם הם קיימו גם קשרים חברתיים. רק נוצרים מעטים נטו להזדהות לחלוטין עם המוסלמים במאבקם נגד המערב. הם מצאו את עצמם בדילמה מול התנגדות המוסלמים לשלטון המנדטורי הנוצרי. נראה כי רבים מהם חששו משלטון עצמאי ערבי-פלסטיני, בעל דומיננטיות מוסלמית, והעדיפו שלטון מנדטורי נוצרי ללא הצהרת בלפור.⁴⁴

Ghada Karmi, *In Search of Fatima: A Palestinian Story*, Verso, London 2002, pp. 5-41 42

Bernard Wasserstein, "Clipping the Claws of the Colonizers": Arab Officials in the 43 Government of Palestine, 1917-1948', *Middle Eastern Studies*, 13, 2 (May 1977), p. 171

Daphne Tsimhoni, 'The Arab Christians and the Palestinian Arab National Movement 44 during the Formative Stage', in: Gabriel Ben-Dor (ed.), *The Palestinians and the*

מאורעות 1929 הציגו אולי לראשונה את הסכסוך הציוני-ערבי בהקשר דתי, כסכסוך יהודי-מוסלמי. היתה לכך השפעה עקיפה על הנוצרים, שעל פי רוב היו פסיביים בימי המאורעות, גם אם פרסמו מנהיגים נוצרים כעיסא אל-עיסא (עורך פלסטין, העיתון היומי הערבי החשוב בארץ) ויעקוב פראג' (בן דודתו של ח'ליל אל-סכאכני), זמן קצר לאחר מעשה, הודעות הזדהות, ובהן הצהירו: 'אל-בראק [הכותל המערבי] הוא מוסלמי לחלוטין' וכן הדגישו כי הנוצרים והמוסלמים מאוחדים בנושא זה.⁴⁵

מדיניותה המוצהרת של ההנהגה הערבית-פלסטינית לשלב את הנוצרים בתנועה הלאומית לא מנעה קריאות לנוצרים להתאסלם, אחדות מהן של נוצרים עצמם. הנוצרים הכירו, או נאלצו להכיר, ברכיב האסלאמי שבהיסטוריה ובתרבות של הערבים, ואף בנביא מוחמד ובערכיו כמופת. לא אחת מצאו את עצמם הנוצרים בעמדה של אפולוגטיקה והצדקה עצמית.⁴⁶ מצב זה היה משותף לכל הרבדים בחברה הנוצרית. כך למשל אמר מודיע כפרי לאיש הקשר שלו בשירות הידיעות של 'ההגנה', בראשית שנות הארבעים: 'שומרים אותנו בצורה כזאת שהחשד הכי קטן עלי יתנקם בי קשה, היות ואני נמצא תמיד בין המוסלמים, ואני כנוצרי צריך להיות לכל הפחות בנו של מוחמד [שכידוע לא היה לו], אחרת לא נוכל לחיות'.⁴⁷

ח'ליל אל-סכאכני, שהיה מהפעילים הנוצרים הבולטים בתנועה הלאומית בשנות העשרים, עבר ככל הנראה תהליך של התפכחות, וב-1935 כבר נטה לדחות הצעה להתמנות למנהל המחלקה הערבית בתחנת השידור של ממשלת המנדט, בהסבירו כי הוא מעדיף שמוסלמי ימלא את המשרה. בן שיחו של סכאכני, ההיסטוריון (נוצרי גם הוא) ג'ורג' אנטוניוס, שפנה אליו בשם המנהל הבריטי של רשות השידור, התבטא בזלזול: 'דעתי כדעתך, אולם היכן ימצא המוסלמי שיצלח למשימה זו?' סכאכני קיבל עליו את 'דין התנועה', אולם המינוי לא יצא מן הכוח לפועל. למרות חוות דעתו המתנשאת של אנטוניוס, נמצא לבסוף מועמד מוסלמי ראוי: אבראהים טוקאן, בן למשפחת נכבדים משכם, הנחשב גדול המשוררים הפלסטינים בתקופת המנדט, גם הוא תושב קטמון באותה תקופה, היה למנהל הראשון של המחלקה הערבית בתחנת השידור.⁴⁸ במכתב ששלח סכאכני ב-1932, עוד לפני פרשה זו, לבנו סרי ששהה בלימודים בארצות הברית (וסרי תרגמו וקרא באוזני חבריו לקולג') הוא ביטא את תסכולו, את זעמו ואת חששותיו מפני

Middle East Conflict, Turtledove, Ramat Gan 1978, pp. 73-74, 77, 79. ראו גם: ושיץ, **הערבים בארץ ישראל**, עמ' 143.

Noah Haiduc-Dale, *Arab Christians in British Mandate Palestine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, pp. 97-101

Tsimhoni (above note 44), pp. 74-75

מצוטט בתוך: הלל כהן, "שיתוף פעולה" של ערבים פלסטינים עם מוסדות ציוניים בתקופת השלטון הבריטי ובמלחמת 1948, ומאבק התנועה הלאומית כנגדו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2002, עמ' 153.

סכאכני, **יומיות ח'ליל אל-סכאכני**, 6, עמ' 176-177 (26.11.1935).

הרוב המוסלמי, בהתבטאות נדירה שדומות לה לא הועלו על הכתב, ככל הנראה, ומעולם לא פורסמו או נאמרו בגלוי:

לא משנה עד כמה מעמדי גבוה במדע ובספרות, כמה כנה הפטריוטיות שלי, כמה אני עושה להחייאת אומה זו [...] כל עוד אני איני מוסלמי אני כאין וכאפס. אם אתה רוצה להיות שווה דבר־מה היה למוסלמי ואז יניחו לך בשלום. אם אני נהנה ממעמד כלשהו בארץ זו, אם האנשים אוהבים אותי ומכבדים אותי, זה מפני שהם חושבים כי אני קרוב לאסלאם מאשר לנצרות, כי לשוני הערבית עשירה, כי הם חושבים שאני שמרן הדבק במנהגים מזרחיים [...] אבל אם הייתי נאבק מול מוסלמי פחות מבוסס ממני בידע ובמסורת, אין לי ספק כי הם היו מעדיפים שהוא ישרוד.⁴⁹

במכתב זה חשף סכאכני את פער הערכים שבין החברה הבורגנית־נוצרית לשאר החברה הערבית־פלסטינית:

מה היה קורה, לדעתך, אילו חבשתי מגבעת [במקום תרבוש], או אילו אמרתי שבטהובן הוא שיא המוזיקה, בהעדיפי אותו מעבד אל־והאב או אם כלת'ום [...] או אילו אמרתי שיוונית או לטינית או אנגלית או גרמנית נעלות מן הערבית, עשירות ויפות יותר, או אילו הצהרתי כי פשטותו של התנ"ך רטורית יותר מסגנונו של הקוראן, או שהאנושות לא ידעה מעולם סגנון רטורי יותר מזה של אפלטון [...] אילו הטפתי כי נשים אינן צריכות ללבוש רעלה, וכי עלינו לאמץ את צורת החיים המערבית: אילו אמרתי כי מקטרת עדיפה מנרגילה, וכי התרועעות של גברים ונשים צעירים תורמת להתעלותם [...] האם אינך חושב שהיו צועקים 'הוא חילל את הקודש: סקלו אותו באבנים'.⁵⁰

סכאכני, מנושאי דגלה המובהקים של התרבות הערבית, היה כוכור מעשן נרגילה נלהב, ואף כינה את הנרגילה שלו 'המוח השני שלי'. שניות זו היתה אופיינית, במידה רבה, לאישיותו.⁵¹ אולם יותר מכול הביע סכאכני במכתבו את חששו העמוק מפני הצפוי בעתיד לילדיו, לחינוך ולאורח החיים שניסה להקנות להם, כנראה מפני שהבין כי שלטון המנדט זמני:

אני אומר לך כי בכל פעם שאני חושב על עתידך ועתיד אחיותי אני מתמלא חרדה לגורלכם. האם אתה חושב שהם הסכימו לכך ששלחנו אותך לאמריקה? כמה היו מעדיפים שנשלח אותך, בראשית לימודיך, לרֻצ'ת אלמעארף [בית ספר בירושלים שהשתייך לחוגי משפחת אל־חוסני, להבדיל מבתי הספר של המיסיון] או שהייתי

49 ח'ליל אל־סכאכני, ירושלים, לבנו סרי, היידלברג קולג', טיפין, אוהיו, 12.12.1935, ארכיון מדינת ישראל, ירושלים [להלן: א"מ], חטיבה 65, מכל פ-378, תיק 2646.

50 סכאכני לבנו, 12.12.1932, שם.

51 סכאכני, כזה אני, רבותי, עמ' 238 (קהיר, 1.1.1949). על השניות באופיו של סכאכני עמד נדום בואלסה: Nadim Bawalsa, 'Sakakini Defrocked', *Jerusalem Quarterly*, 42 (2010), pp. 5-25.

שולח אותך לאל־אזהר, או משכנע אותך ללמוד שירה טרום־אסלאמית [...] אני מעריך את עצמנו יותר מכדי להסכים לרעיונותיהם ולשמרנות כדי למצוא חן בעיני הכול. לכן, לך בדרכך והיה לגבר.⁵²

דבריו של סכאכיני אופייניים לחרדת הנוצרים ובני המעמד הבינוני מפני עליית כוחם של המועצה האסלאמית העליונה והשמרנים, בתנועה הלאומית, ומפני הפער ההולך וגדל בין המעמד הבינוני למשפחות הנכבדים השולטות בתנועה הלאומית, בעיקר משפחת אל־חוסני. עם זאת, בתוך השיח החברתי והלאומי הציגו בני המעמד הבינוני קו לאומי תקיף ואחדות בין־דתית (בעיקר דרך העיתונות, שרבים מאנשיה היו נוצרים).⁵³ הפער בין אינטרסים אישיים או עדתיים־אזוריים לאינטרסים לאומיים היה דפוס חוזר בחברה הערבית־פלסטינית בתקופת המנדט בכלל (תופעות דומות התקיימו גם ביישוב היהודי, כמו בכלל חברה), ויוסף ושיץ אף הגדיר דואליות זו 'חברה אזרחית מול חברה פוליטית', שאותם האנשים פועלים בהן, שכן לדעתו לא ניתן להטיל ספק בישרתם של אנשים רבים כל כך.⁵⁴

נראה שכאן מדובר בנטייה של הבורגנים, נוצרים ומוסלמים, להשלים עם שלטון המנדט הבריטי מתוך חרדה לאינטרסים הכלכליים, על אף הזדהותם מבחינה רגשית ופוליטית עם עמדות התנועה הלאומית כנגד הציונות. הממשלה סיפקה את השירותים החיוניים למעמד הבינוני: מים, חשמל, דואר וטלפון, חינוך, בריאות ותברואה, ואף ערבה לביטחונם כמעמד כלכלי וכעדה באמצעות המשטרה והצבא. בהתאם היתה השתתפותם של הבורגנים הנוצרים והמוסלמים בהפגנות מצומצמת, מאז תחילת המנדט. הם כמעט לא השתתפו במהומות בשנות העשרים, בין מסיבות מעמדיות־חברתיות ובין מחשש שהאלימות תופנה גם נגדם – בעיקר הנוצרים, כאמור.⁵⁵

הכפר מול העיר: המעמד הבינוני במרד הערבי-פלסטיני, 1936-1939

הדפוס הפסיבי של הבורגנות – בירושלים וברחבי הארץ – נמשך גם עם פרוץ המרד הערבי־פלסטיני באפריל 1936. עיתונאים נוצרים, כמו ג'ורג' עאזר ובולס־שחאדה, שעמדו בקשר עם המוסדות הציוניים, אף הציעו להם בעת השביתה הממושכת שפתחה את המרד את עזרתם בהשבת השלום לארץ, אך שיתוף פעולה של נוצרים עם התנועה הציונית היה נדיר למדי.⁵⁶ הרוב הסתפקו בעמדה פסיבית והמשיכו באורח חייהם הבורגני, שעורר ביקורת בחוגים הלאומיים. כך למשל לעג אל־לוא, עיתונם הירושלמי של החוסינים, לתושבי

52 סכאכיני לבנו, 12.12.1932, א"מ, חטיבה 65, מכל פ-378, תיק 2646.

53 סלע (לעיל הערה 7), עמ' 303-304.

54 יוסף ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, עמ' 392-393 (הקדמת המערכת).

55 Tsimhoni (above note 44), p. 74; Peretz (above note 11), p. 56

56 כהן, "שיתוף פעולה" של ערבים פלסטינים עם מוסדות ציוניים, עמ' 104, 153.

קטמון ובקעה עילית, 'במיוחד הפקידים שביניהם', כלומר בני המעמד הבינוני, שהוסיפו להשתמש בקו האוטובוס היהודי שבין שכונתם למרכז העיר בימי השביתה 'מפני שגופיהם המנוונים [בשל אורח חייהם הבורגני] אינם יכולים לעמוד בהליכה רגלית'. מידת הניכור בין המורדים וההנהגה הלאומית למעמד הבינוני הגיעה לכדי כך שהבורגנים כונו בדיעה 'פורשים' (ח'וארג) – כת שפרשה מהאסלאם בימיו הראשונים); כינוי זה נשמר למשתפי פעולה עם השלטונות ועם התנועה הציונית. הם הוגדרו כרכוכים, ואף חסרי מוסר.⁵⁷

ח'ליל אל-סכאכני היה ער לביקורת זו או להדים לה וניסה להשיב על כך ביומנו: 'כל יום יש לי עימותים חמורים עם האנגלים במחלקתנו, ובפרט היום, כאשר אמרתי להם כי אילו הייתי אנגלי הייתי מנער את חוצני מן האומה האנגלית'.⁵⁸ אך על אף הקושי שבעבודה היום-יומית עם האנגלים, לא היה יכול סכאכני לסכן את משרתו ואת אורח חייו התלוי בה ולהשתתף בשביתה הארצית, שנמשכה כשישה חודשים (הוא ועמיתיו נדרשו לשלם מס 'סמלי' של עשרה אחוזים כדי להיות פטורים מן השביתה – ראו להלן). הימים שהוא התפטר בהם מהשירות הממשלתי במחאה על מינויו של הרברט סמואל חלפו זה מכבר: ב-1936 כבר היה סכאכני עלול, כמו בני מעמדו האחרים, לסכן ולהפסיד הרבה יותר. נראה כי השתתפות פעילה בשביתה עמדה בניגוד לאורח החיים הבורגני, הנשען על השלטון הקולוניאלי. ההשתתפות של הבורגנות בכלל ושל הבורגנות הנוצרית בפרט במרד היתה שולית. יהושע פורת הצליח לאסוף פרטים רק על ארבעה נוצרים מתוך 282 בעלי תפקידים במרד.⁵⁹

אף על פי שהנוצרים נחלקו בין תומכי הסיעה החוסינית לתומכי האופוזיציה, כמו שאר החברה הערבית-פלסטינית, רובם המכריע נמנע מלהשתתף במרד. לכל היותר הביעו אהדה למרד ולפעיליו, בעיקר בשלבו הראשון. כך למשל הביע סכאכני במכתב לבנו הערצה לסאמי אל-אנצארי, צעיר מוסלמי בן למשפחה שמילאה תפקידים דתיים בהר הבית, שנפצע תוך כדי ניסיון התנקשות בסגן מפקד משטרת ירושלים הבריטי אלן סיגריסט (Sigrist) ומת מפצעיו לאחר מכן, בכתבו: 'גיבור נוסף נפל בשדה הכבוד. אכן, הוא הגיבור הגדול ביותר שידעה פלסטין'. סיגריסט היה שנוא במיוחד על האוכלוסייה הערבית בירושלים, בשל נטייתו לענישה קיבוצית ולהכאה פיזית ללא הבחנה בין רקע ובין גיל שונים. סכאכני סיפר במכתבו כי אל-אנצארי הפצוע הוכה בקתות רובי החיילים הבריטים שפינו אותו מזירת האירוע. הוא אף לא נרתע מלציין כי אל-אנצארי סיפר לאחיו, על ערש דווי, שהיה האחראי להתנקשות ביהודים שיצאו מקולנוע 'אדיסון' ב-16 במאי 1936 (שלושה נהרגו). המתנקש לא נתפס). בני משפחת סכאכני נהגו, כזכור, להאזין לקונצרטים באותו מקום, ואף על פי כן גברה במקרה זה ההזדהות הלאומית על נטייתו של סכאכני להומניזם.⁶⁰

57 'ידיעות טריות' על פורשים [ח'וארג] אחרים, אל-לוא (ירושלים), 12.5.1936.

58 סכאכני, יומיאת ח'ליל אל-סכאכני, 6, עמ' 257 (23.5.1936).

59 יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1929-1939, עם עובד, תל אביב, 1978, עמ' 319-320.

60 סכאכני, יומיאת ח'ליל אל-סכאכני, 6, עמ' 262-263 (13.6.1936). לתיאור מזווית ראייתו של מורד, חברו של אנצארי ושותפו להתנקשות בקצין הבריטי, ראו: בהג'ת אבו ע'רביה, פי ח'צים אל-נצאל

אולם למרות ההזדהות הלאומית הראשונית החלה עד מהרה הבורגנות לראות במורדים סכנה למעמדה והיתה מעוניינת בהפסקת המרד.⁶¹ עוד בדצמבר 1936 פרסמו מורדים כרוז אנטי-נוצרי חריף, שנומק בשורה של פשעים שביצעו הנוצרים נגד העניין הלאומי. הוועד הערבי העליון, שנחרד מהתפתחות זו וחשש מפיצול השורות, הוקיע את הכרוז. אך בשלב השני של המרד באו לידי ביטוי המתחים של הכפריים והפועלים העירוניים כנגד הבורגנות בנורמות אנטי-נוצריות ואנטי-בורגניות שכפו המורדים: לבישת רעלה לנשים, איסור לבישת מכנסיים קצרים (האסורים לפי ההלכה המוסלמית), איסור חבישת תרבוש – שהיה אחד מסמליהם של בני המעמד הבינוני – וחובת חבישת כפייה ועקאל (כיסוי הראש הכפרי) במקומו, איסור העבודה ביום שישי והמנוחה ביום ראשון ואיסור על שימוש ברשת החשמל ה'יהודית' (שעיקר המשתמשים בה מקרב הערבים היו בני המעמד הבינוני, ואילו הכפריים לא חוברו אליה, גם לא אלו הסמוכים לערים).⁶²

המשורר הערבי-נוצרי אסקנדר אל-ח'ורי אל-ביתג'אלי, שכהן כשופט שלום, מספר בזיכרונותיו על נסיעה ברכבו ממקום כהונתו בחיפה למקום מגוריו בירושלים, בשכונת קטמון. בדרך מחיפה לשכם נתקל במחסום אבנים לרוחב הכביש. אל-ח'ורי, שחבש כפייה ועקאל, כמצוות המורדים, יצא מהמכונית והחל לנופף בכפייה, בתקווה שיבוא לעזרתו אחד המורדים הנמצאים במארב, ובוודאי גם מחשש שמא יזוהה ככריטי. לבסוף פינה את גל האבנים בעצמו, ולפי עדותו: לאחר שעבר במכוניתו את מקום המחסום 'עצרת' והחזרתי את האבנים למקומן, מתוך פחד מזעם המורדים שהציבו את המחסום, אילו הייתי ממשיך בנסיעה ללא החזרת האבנים כפי שהיו'.⁶³

אחד המקרים האבסורדיים ביותר הוא שפיטתו של תושב ארמני בפני בית דין של המרד בירושלים על כך שסירב לחבוש כפייה – המורדים דרשו גם מהתושבים הנוצרים המזרחיים שאינם ערבים, כמו ארמנים ויוונים, להזדהות עם המרד. על פי רוב לא זכתה דרישה זו להיענות, מסיבות מובנות. במקרה אחר התכנסה, ב-18 בספטמבר 1938, אספה של עורכי הדין הערבים בירושלים בבית עורך הדין מַעְזָם מַעְזָם, מבכירי עורכי הדין

אל-ערבי אל-פלסטיני: מד' בראת אל-מנאצ'ל בהג'ת אבו ע'רביה, 1916-1949 [בתוך המאבק הערבי-פלסטיני: זיכרונות הלוחם בהג'ת אבו ע'רביה, 1916-1949], מאססת אל-דראסאת אל-פלסטינייה, בירות 1993, עמ' 68-77. ראו גם: Matthew Hughes, 'A History of Violence: The Shooting in Jerusalem of British Assistant Police Superintendent Alan Sigris, 12 June 1936', *Journal of Contemporary History*, 45, 4 (2010), pp. 725-743.

61 סלע (לעיל הערה 7), עמ' 312.

62 פורת, *ממהומות למרידה*, עמ' 316-319; כהן, "שיתוף פעולה" של ערבים פלסטינים עם מוסדות ציוניים, עמ' 123; יובל ארנון-אוחנה, *חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית, 1929-1939*, הדר, תל אביב 1981, עמ' 284-281. על איסור חבישת התרבוש ראו גם: ג'והריה, *אליקדס אל-אנתדאביה*, עמ' 570-571.

63 אסקנדר אל-ח'ורי אל-ביתג'אלי, *ד'כריאתי* [זכרונותי], מטבעת אל-מעארף, ירושלים 1973, עמ' 111-110.

הערבים, בשכונת טלביה. הוחלט באספה להגיש לזקן השופטים בקשה שיכיר בכפייה ובעקל ככיסוי ראש רשמי של עורכי הדין, במקום התרבוש. על כך יש להוסיף פעולות שוד וסחיטה, שהחלו למעשה בעת השביתה, כאשר עובדי הממשלה נדרשו לשלם מס של עשרה אחוזים משכרם כדי להיות פטורים מן השביתה.⁶⁴

ההטרדות וההתנהגות האלימה של המורדים פגעו ברבים מבני המעמד הבינוני הבורגני, נוצרים ומוסלמים. רבים מתומכי האופוזיציה שנמנו עם המעמד הבורגני סבלו מגל הטרור הכללי שעבר על הארץ. המורדים החמירו יותר עם נוצרים, שכן הם נחשדו בקשרים עם השלטונות ובשל כך נחשבו בוגדים. קיימים דיווחים על אכזריות יוצאת דופן כלפיהם, על התעללות גם לאחר המוות ועל מניעת קבורה – אם כי כך נהגו גם במוסלמים, שגם רבים מהם השתייכו למעמד הבינוני. בעת השתלטות המורדים על העיר העתיקה בירושלים בקיץ 1938 הם תכננו לעשות שפטים בנוצרים, שהואשמו בהיותם מורי דרך של הצבא. המורדים נהגו בשוטרים ובקציני משטרה נוצרים, ששיעורם היה גבוה יחסית, בחומרה יותר מאשר כלפי שוטרים וקציני משטרה מוסלמים. יש לציין כי קציני המשטרה הנוצרים התבלטו בין הקצינים הערבים בסי-איי-די (CID), הבולשת הבריטית שנואת נפשם של המורדים. אולם להבדיל מהדרוזים או מהכפריים וממשפחות הנכבדים מהאופוזיציה, נמנעו הבורגנים, נוצרים ומוסלמים, מלנקוט קו פעיל נגד המורדים. על פי רוב נטו הנוצרים שלא ללחום אלא להסתפק בהעברת מידע, בדרך כלל לבריטים ולא לגופי המודיעין היהודיים, בתגובה לפעולות המורדים.⁶⁵

יחסם של בני המעמד הבינוני כלפי הכפריים היה יחס אמביוולנטי. מצד אחד רווחה אידאליזציה של הכפר ותושביו, שראתה בהם את התגלמות האומיות, כמו בתנועות לאומיות אחרות.⁶⁶ מצד אחר היה היחס אליהם מתנשא, ולעתים קרובות אף רווי בוז, כפי שתארה ע'אדה כרמי, בת למשפחה מוסלמית שהתגוררה בקטמון, באוטוביוגרפיה שלה. אנשי הבורגנות העירונית נהגו מצד אחד להצטלם בלבוש כפרי אותנטי כביכול, ומצד אחר תיעדה כרמי את לעגו של אביה חסן (איש מחלקת החינוך, ולימים מילונאי ובלשן נודע) אפילו לעמית משיכיל, בשל מוצאו הכפרי: 'הביטו במכנסיו... הם עגולים' (כמו המכנסיים הכפריים ולהבדיל מהמכנסיים הבורגניים המגוהצים עם קפל באמצעם).⁶⁷

64 כהן, "שיתוף פעולה" של ערבים פלסטינים עם מוסדות ציוניים', עמ' 123, וכן הערה 94; ארנון אוחנה, **חרב מבית**, עמ' 283-285.

65 כהן, שם, עמ' 126, 152-153.

66 חדווה בן-ישראל, 'הציונות והלאומיות באירופה: מבט השוואתי', הנ"ל, **בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות**, מכון בן-גוריון, קריית שדה-בוקר 2004, עמ' 139.

67 Karmi, *In Search of Fatima*, pp. 17-20

אחרית דבר

הוגה הדעות פרנץ פאנון, ממניחי היסוד לזרם הפוסט־קולוניאלי במחקר, תיאר את המתח בין איכרים לעירוניים בשלטון קולוניאלי:

האיכרים מגלים חשדנות כלפי האדם העירוני. העירוני הלבוש כאירופי, המדבר בשפתו, העובד עמו, המתגורר לעתים בשכונתו, נתפס על ידי האיכר כעריק שנטש את כל המורשת הלאומית. העירוניים הם 'בוגדים, מכורים', המסתדרים היטב עם הכובש ומתאמצים להצליח במסגרת המערכת הקולוניאלית. לכן, נוכל לשמוע לעתים קרובות את האיכרים מלינים על העירוניים שהם חסרי כל מוסר. אין מדובר במקרה זה [רק] בניגוד הקלאסי שבין הכפר לעיר, אלא בניגוד שבין המיושב חסר הגישה אל טובות ההנאה של הקולוניאליזם לזה המצליח להפיק תועלת מן הניצול הקולוניאלי.⁶⁸

תיאורו של פאנון מתאים במידה רבה לשסע בין כפריים לבני המעמד הבינוני הערבים־פלסטיניים בימי השלטון הבריטי, שהגיע לשיאו בתקופת המרד ושב והתגלה ב־1948. הגותו של פאנון השפיעה על פעילים פלסטיניים מאז שנות השישים, ובתוך כך גם על הדרך שהם ראו את המעמד הבינוני ותפקידו בתנועה הלאומית בתקופת המנדט.⁶⁹ אפשר לסכם ולומר כי פעולותיהם של הכפריים נגד בני המעמד הבינוני, רובם נוצרים, בתקופת המנדט, ובעיקר בתקופת המרד, נבעו מסיבות חברתיות, תרבותיות, כלכליות ומעמדיות. הימנעותם של בני המעמד הבינוני מהשתתפות בפעולות אלימות בכלל ובמרד בפרט נבעה מסיבות דומות בהיפוך. אורח חייהם הבורגני של בני המעמד הבינוני נתפס, בצדק, כמנוגד למאבק האלים מול השלטונות הבריטיים והתנועה הציונית. מעמדות ביניים בורגניים מילאו תפקידים מרכזיים בתנועות לאומיות בהיסטוריה, ולעתים קרובות היו חוט השדרה של התנועה הלאומית, גם בתנועות לאומיות שנאבקו נגד שלטון קולוניאלי.⁷⁰ במזרח התיכון מילאו מעמדות הביניים תפקיד חשוב, בעיקר בצמיחת הלאומיות והפן־ערביות לאחר מלחמת העולם השנייה.⁷¹ כישלונה של ההנהגה הלאומית הערבית־פלסטינית לשלב בתוכה את המעמד הבינוני ולגייסו לתנועה הלאומית ולמאבק המזוין תרם לתבוסות שנחלו הערבים הפלסטיניים במאבקם הלאומי בתקופת המנדט, בזמן המרד ולאחריו.

68 פרנץ פאנון, *מקוללים עלי אדמות* (תרגמה מצרפתית אורית רוזן), בבל, תל אביב 2006, עמ' 111.

69 ע'סאן כנפאני, *ת'ורת 1939-1936 פי פלסטין* [מרד 1936-1939 בפלסטין], אל־גיבה אל־שעביה לתחריר פלסטין, בירות 1972, עמ' 3.

70 פאנון, *מקוללים עלי אדמות*, עמ' 142-143.

71 Michael Eppel, 'The Elite, the Effendiyya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921-1958', *International Journal of Middle East Studies*, (1998), pp. 227-250. ראו גם: צלאח עיסא, 'אל־ת'ואר ואל־אפנדיה', *אל־ג'מהוריה* (קהיר), 12.2.1998.